

Şadyýar hatyn

Category: Kitapcy, Sözler, Zenan şahsyýetler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Şadyýar hatyn ŞADYÝAR HATYN

- **Ýada Mamlýuk türkmen döwletiniň ilkinji hökümdary Soltan Şejer ed-Dür ("Dürleriň daragty") hakynda**

Şadyýar hatyn (Şejer ed-Dür), Mamlýuk türkmen soltanlygynyň ilkinji soltany. Doly ady Patma El-Melike ed-Din Ümmi Halyl Şejerüd-dür.

Şadyýar hatyn, ýedinji haçly ýörişleriň dowam edýän döwründe haçparazlaryň Müsüriň Mansure şäherini gabaw astyna alan wagtynda Eýýuby türkmen soltany Salyh Eýýubyň söweşiň iň jygba-jygly pursadynda wepat bolmagy bilen tagta geçen Muazzam Turanşa Türkmeniň hem janyna kast edilmegi 1250-nji ýylyň 2-nji maýynda mamlýuk emirleriniň Şadyýar hatyny soltan diýip

yglan etmegine sebäp boldy. Şeýlelikde ol yslamyň umumy taryhynda Müsürde hökümdarlyk eden ýeke-täk zenan hökümdardyr. Ýöne kän wagt geçmänkä zenan patyşanyň musulman jemgyýetçiliginde o diýen bir halanyljak zat däldigi mälim boldy. Sebäbi tabynlygyndaky halkdanam, başga ýurtlaryň musulman hökümdarlaryndanam nägileligini bildirýänleriň sany gitdigiçe artýardy. Aýratynam Bagdatda oturan abbasy halyfy Mustasym Billahyň aýyplaýjy sözler bilen ýazylan haty köşgi diýseň çykgynsyz ýagdaýa salypdyr. Halyfyň hatynda: "Içiňizde soltan bolmaga erkek ýok bolsa, size Bagdatdan bir erkek ugradaýaryn" diýen kemsidiji jümleler ýazylypdy. Şonuň üçin Şadyýar hatyn mamlýuk emiri Aýbek Türkmenä äre çykyp, tagty oňa bagyş edýär. Şeýlelikde Mamlýuk türkmen döwletiniň gurulandygy resmi taýdan yglan edilýär. Şadyýar hatynyň haýsy dinastiýadan gelip çykandygy hernaçe jedelli bolsa-da, onuň aslynyň türkmenligini yslam taryhçylarynyň birnäçesi öz işlerinde belläp geçýärler.

• **Şadyýar hatynyň Müsüre gelişi**

Şadyýaryň aňyrsynyň kawkazly türkmenlerdendigi we onuň Müsüre getirilip gul-gyrnak edilip satylandygy çaklanylýar. Eýýuby türkmen soltany Kämil ibn Adylyň ogly Salyh Eýýup ony gyrnak hökmünde satyn alypdyr. Taryhçylar Şadyýaryň juda görmegeý, akyllý we takwa zenan bolandygyny aýdýarlar. 1239-njy ýylda Salyh Eýýup Nablusda agasy tarapyndan tussag edilende, onuň ýanynda gyrnagy Şadyýar we mamlýuk hyzmatkari Rukneddin Beýbars (Soltan Beýbars däl, bu Beýbars onuň atdaşy -t.b.) bar eken.

1240-njy ýylda Salyh Eýýup Müsürde soltanlyk edýän Adyl II-ni tussag eden mamlýuk emirlerini goldawyny alyp Müsürdäki Eýýuby türkmen döwletiniň tagtyna çykýar.

Şadyýar hatyn adamsy Soltan Salyh Eýýup bilen Kairdäki köşk rezidensiýasyna ýerleşýär. Şol ýyl olaryň bir ogly dünýä inýär we onuň adyna Halyl dakýarlar. Halyl mundan beýläk Mälik el-Mansur ady bilen tanalmaga başlaýar.

Oglunyň dünýä inmegi bilen Soltan Salyh Eýýup şol wagta çenli

gyrnagy bolan Şadyýary nikalap alýar.

• VII haçly ýörişi we haçparazlaryň Dimýat galasyny basyp almagy

Fransiýanyň koroly Luis IX-niň gurnan ýedinji haçly ýörişiniň ugry Orta ýer deňziniň gündogar kenarlaryna gönükdirilipdi. Esasanam Kipr olaryň üns merkezindedi. Eýýubylaryň Siriýadaky hökümdary Salyh Eýýup bolsa haçparaz goşunlarynyň Akkada düşläp Ierusalime gitmegine garaşýardy. Emma soltan inçekeselden ejir çekýärdi we saglyk ýagdaýy barha ýaramazlaşýardy. Kiprden gelen habara görä haçparazlar gämilleriň üsti bilen Palestinadaky Akkada däl-de, Müsürde labryny taşlamalydy. Soltan Salyh Eýýup gyssagly ýagdaýda Müsüre ýola düşdi. 1249-njy ýylyň aprelinde ol eýýäm Dimýat galasynyň golaýyndaky Asnum-Tanahda haçparazlaryň labyr taşlaryna garaşýardy. Näsağlygy zerarly ol bärlik at üstünde gelmän, zemmerde (nosilkada) getirilipdi. Başinji haçly ýörişe uzak wagtlap goranyp halys surnugan Dimýadyň emiri Fahreddin Ýusubyň ýolbaşçylygyndaky müsürli watan goragçylary iýun aýynyň başynda haçparazlary gören badyna, entek olar kenara golaýlaşmanka Dimýat galasyny boşatdylar, yzyndan şäher ilaty hem galany taşlady. Haçparaz basybalyjylar Dimýaty garşylyk görmezden eýelediler. Muňa sebäp hökmünde Fahreddin Ýusubyň soltanyň agyr hassa ýatandygyny bilýändigini we Asnum-Tanahdan hiç hili habar gelmezligini soltanyň ölme ähtimallygyna ýorandygy görkezilýär.

Bu haçly ýörişiň hristian hronikaçy-taryhçysy Joinwill şeýle diýýär: *"Musulmanlar soltan üç aýry habarçy kepderi bilen Korol Luisiň labyr taşlandygyny habar berdiler. Soltan agyr hassa bolandygy sebäpli, olar hiç hili jogap alyp bilmediler. Şonuň üçin olar soltany ölendir öýdüp, Dimýat galasyny terk etdiler. Türkmenler bu galany terk edenlerinde gaýyklardan düzülen köprini weýran etmän, uly ýalňyslyk goýberdiler. Eger gaýyk köpri ýykylan bolsa Nil derýasynyň aýagynda haçparazlar gury ýere ýetmek üçin ep-esli kynçylyk çekjekdiler".*

(Joinville, II bölek, VI bölüm 72-nji paragraf)

• Soltan Salyh Eýýubyň ölümi

Soltan bu gezegem zemmerde Asnum-Tanahdan has ygtybarly berkitme bolan Mansure galasyndaky köşge göçürildi. Ol ýerde onuň aýagy şikesli bolup çykdy we lukmanlar munuň emini tapyp bilmediler. Soltanyň aýagynyň kesilmegi makul bilindi. Megerem operasiýa agyr düşen bolmaly, Salyh Eýýup kän wagt geçmänkä, 1249-njy ýylyň 22-nji noýabrynda aradan çykdy. Ol Müsüriň soltany bolup on ýyl hökümdarlyk sürüpdü.

Soltan Salyh Eýýubyň jesedi gizlinlik bilen Nil derýasyndaky mamlýuk esgerleriniň dynç alýan Rauda galasyna (Kalat-y Ruda) galasyna äkidilýär we ol ýerde gizlin mazarda jaýlanylýar. (Haçparaz howpy sowulandan soň tagta geçen Aýbek Türkmen Salyh Eýýubyň guburyny Kairde gurduran medresesiniň ýanyndaky kümmede göçürýär).

Dimýat galasy goranyşsyz haçparazlaryň eline geçenden soň, haçparazlar ýüzlerini Mansure galasyna gönükdirýärler. Mansure galasynyň önündäki "Bahr-El-Saghir" atly kanaly Nil derýasynyň möwsümlük daşmagy bilen galanyň önünde hasam daşypdy. Mansure galasy eýýuby türkmen goşuny tarapyndan goralýardy. Haçparazlar galanyň önündäki kanalyň gaýrasynda karargählerini gurýarlar. Kanalyň suwy çekilişýänçä tutuş alty aýlap haçparazlar galanyň önüni saklap ýatýarlar. Ilkibaşda haçparazlar bilen ownuk-uşak çaknyşyklar bolup geçýär. Eýýuby goşunyndaky düýpli kemçilikler goşunyň mamlýuk serkerdeleri tarapyndan doly düzedilýär. Emir Fahreddin Ýusup başlyklaýyn, müsürli watan goragçylarynyň mamlýuk türkmen emirleri müsürlilerniň goranyşyna üstünlikli ýolbaşçylyk etdiler. Jygba-jygly pursatda goşunyň serkerdebaşysy Soltan Salyh Eýýubyň aradan çykmagy goşuny moral taýdan ruhdan gaçyryp biljekdigi gümansyzdy. Şonuň üçinem Şadyýar hatyn köşk işlerinden jogapkär hadym Tawasy Jemaleddin Muhsiniň we goşunyň serkerdesi Emir Fahreddin Ýusubyň maslahaty bilen Salyh Eýýubyň ölümünü gizläp saklamagy makul bilýär. Müsür goşunyny elde saklaýan az sanly mamlýuk emirleriň goldawy bilen Soltan Salyh Eýýubyň dul galan aýaly Şadyýar hatyn adamsynyň ölümünü gizläp saklaýar.

Salyh Eýýup yzynda belli bir mirasdüşer goýmandy. Emma onuň uly ogly Muazzam Turanşa Türkmen Al-Jazira welaýatynyň häkimi hökmünde welaýatyň merkezi Hasankeýfde oturýardy. Salyh Eýýup gyssagly ýagdaýda ogly Muazzam Turanşany Müsüre getirmek üçin bahry mamlýuklarynyň emiri Faryseddin Aktaý Türkmeni Hasankeýfe ugradýar. Muazzam Turanşa haýdan-haý Müsüre tarap ýola çykýar.

• Şadyýar hatynyň wagtlaýyn dolandyran Müsür soltanlygy we haçparazlaryň derbi-dagyn edilmegi

Muazzam Turanşa Müsüriň Mansure galasyna gelyänçä Şadyýar hatyn effektiv ýagdaýda Müsür soltanlygyny dolandyrdy. Soltan Salyh Eýýup operasiýa edilmänkä birnäçe boş kagyzyň aşagyna öz möhürini basypdy. Şadyýar hatyn we Emir Fahreddin Ýusup soltanyň adyndan buýruk taýýarlanlarynda, şol möhürlü boş kagyzlar ulandylar. Soltanyň gol çekmesi hökmany resminamalara bolsa Sohail atly bir hyzmatkär soltanyň goluny "ýasaýardy". Şadyýar hatyn şeýdip hemmeleri soltanyň heniz ölmändigine we heniz syrkaw ýatandygyna ynandyryp bildi. Ol her gün soltan üçin nahar taýýarladýardy, taýýarlanan iýmitler soltanyň çadyryna getirilip, yzyna boş-gaçlar we agyzdan galan nahar galyndylary ugradylýardy. Soltan Salyh Eýýup hiç hili wesýetnama taýýarlamandy. Şonuň üçin ol ogly Muazzam Turanşany Müsüre çagyranam bolsa, onuň soltanlyk tagtyna oturmalydygy barada hiç hili resmi esas ýokdy. Şeýle-de bolsa, Şadyýar hatyn Turanşanyň tagta geçmelidigi barada galp resminamany taýýarlap, ýokary wezipeli emeldarlaryň, mamlýuk emirleriniň Salyh Eýýubyň "permanyna" uýup, onuň ogly we mirasdüşeri Muazzam Turanşaha boýun sunmaklaryny üpjün etdi. Şeýle-de bolsa, Salyh Eýýubyň ýogalma ähtimallygy Mansuredäki birnäçe müsürlü emeldarlar we harby gullukçylar tarapyndan çak edilmän duranokdy. Soltanyň kömekçisi hökmünde onuň ölümünü gizläň Emir Husameddin bir buýrugy (hökümdaryň goly diýip Sohailiň goly çekilen) okanda, buýrukdan şübhelenip, bu barada iň ýokary wezipededäki ýolbaşçysyna habar berende, ol soltanyň aradan çykandygyny bilip galdy. Birnäçe mamlýuk türkmen

emirleri we atabegleri Emir Fahreddin Ýusubyň göýä hökümdar kimin özüni alyp barmasyny, onuň hemme bolýan zatlardan (soltanyň ölüminden) habarlydygyna ýorulýardy. Birnäçe kişi Muazzam Turanşanyň yzyndan Emir Faryseddin Aktaýyň Hasankeyfe ugradylmagyny soltanyň ýogalmagy sebäp boldy diýip çak edýärdi.

Bu habarlar haçparazlaryň lagerine-de ýetmän duranokdy we haçparazlaryň Dimýatdaky ýokary wezipeli serkerdeleri hem soltanyň aradan çykandygyna ynanyp başladylar. Edil şol wagtlar hem Ýewropadan Luis IX-niň dogany Alfonso Poito Kuntunyň baştutanlygyndaky ikinji uly goşmaça güýç Müsürdäki haçparaz goşunyna gelip goşuldy.

Ýeterlik mukdarda güýç toplan haçparazlar gönüden-göni Kairiň üstüne ýöriş edermen boldular. Goşundan bölünip aýrylan uly haçparaz goşun birligi Fransiýanyň koroly Luis IX-niň beýleki bir dogany Robert Artoislynyň garamagyna berildi. Bu goşun birligi Asnum (häzirki Albagr Alsaghir) kanalyndan geçip Mansuräniň üç kilometr uzaklygynda bolan Gidelladaky müsür goşunynyň ştabyna hüjüm edýär. Mamlýuk goşunynyň serkerdesi Emir Fahreddin Ýusup bu duýdansyz hüjüme garaşmandygy üçin ýeterlik goragy ýokdy. Ol eşiklerini geýip durka haçparazlar tarapyndan şehit edildi. Haçparazlar indi öňe süýşüp Mansure şäherine çozuş gurnap başlaýarlar. Soltan Şadyýar şol wagt öz inisiatiwasy bilen müsür goşunynyň serkerdeligini ele alan Emir Beýbarsyň maslahatyny kabul edip, Mansure galasyny üstünlikli gorap başlaýar.

Çozuşy gurnan haçparaz goşun birligi Mansure şäherinde ýiti garşylyga uçrady. Goşun birliginiň serkerdesi Robert Artoisly öldürildi, haçparazlar uçdantutma ýok edildi. Müsür goşunyň haçparazlaryň hüjüminden gaçan az sanly böleginden we şäheriň ýaşaýjylaryndan düzülen bu şanly ýeňiş Emir Faryseddin Aktaý Türkmenegone degişlidi. Ýeňişini gazanylmagynda eýýubylar bilen birlikde şol wagtdan başlap uzak wagtlap Orta Ýer deňzini gorap saklan Beýbars Bundukdary, Muizziddin Aýbek, Kalawun el-Alfy ýaly türkmen emirleriniň hem uly goşandy bardy.

1250-nji ýylyň fewralynda merhum Soltan Salyh Eýýubyň ogly Muazzam Turanşa ahyryn Müsüre gelip ýetipdir. Müsüriň kazysy

Bedreddin el-Sinary Turanşa Türkmeni garşylamaga Gazzä gidýär. Gazzede Muazzam Turanşa soltanyň kömekçisi Husameddin bilen duşuşýar. Täze wezipäni kabul eden Muazzam Turanşa demirgazyk Müsürde Nil derýasynyň deltasynyň gündogarynsaky El-Salhiýä (häzirki Şarkiýe welaýatynda) gelýär. Haçparazlaryň Mansurede bolmagy Kaire gitmäge mümkinçilik bermändir. Şol ýere gelen Şadyýar hatyn Turanşa Türkmene resmi ýagdaýda kakasy Soltan Salyh Eýýubyň ýogalandygyny habar berýär. Müsüriň ýokary wezipeli emeldarlary El-Salhiýä gelip, täze soltana boýun sunýandyklaryny mälim edýärler. Turanşa öz hormatyna guralan dabarany sowansoň Mansurä ýöneldi. Ol Mansurede goşuna we ýurds kakasynyň ölüm habaryny mälim etdi.

1250-nji ýylyň 6-njy aprelinde Mansuräniň golaýynda bolan Fariskur söweşinde haçparazlar müsürliler tarapyndan derbi-dagyn edildi. Farikur söweşinde haçparazlaryň serkerdesi bolan Fransiýanyň koroly Luis IX musulmanlara ýesir düşdi.

• Turanşanyň garşysyna bolan çaknyşyklar we onuň dildüwşük guralyp öldürilmegi

Ýedinji haçly ýörişiň goşuny çym-pytrak edilip, Fransiýanyň koroly Luis IX ýesir alynandan soň täze soltan Muazzam Turanşadyr Şadyýar hatynyň we mamlýuk serkerdeleriniň arasynda Müsürde häkimiýetiň kimiň eline geçmelidiginiň üstünde syýasy oňuşmazlyklar döräp başlady.

Ýewropaly basybalyjylara garşy şanly ýeňişni gazanylmagyna Muazzam Turanşanyň ata pendine eýermegi sebäp bolupdy. Turanşa kakasynyň ölüminden soň ýurda agalyk sürmäge dalaşgärlik edýän Şadyýar hatyndyr mamlýuk emirleri barka, özüniň Müsürde inegana soltanlyk sürmejegine göz ýetirdi. Şonuň üçin ol kakasynyň elinde işläň emeldarlary wezipeden çetleşdirmäge, olaryň ýerine bolsa Hasankeýfde kömege gelenleri belläp başlady.

Özüniň ilki gul hökmünde satyn alan mamlýuklaryna we özüne Al-Jazirada wezipe berenlere möhüm wezpeleri ynandy. Mysal üçin, biçilen bir garaýagyz guluna "hökümdarlyk saraýynyň wekilharjy" (ussadar) wezipesini berdi. Başga bir biçilen

garaýagyz guluny-da "Hökümdaryň goragçylary" gwardiýasynyň başlygy Emir Jandary wezipesinden boşadyp ýerine goýdy.

Kakasyna goldaw beren kömekçi soltan Emir Husameddini wezipesinden boşatdy, onuň ýerine öz adamy Jamaeddin Akuşy belledi. Onuň bu syýasaty täsirliçligi güýçli bahry mamlýuklaryny özüne garşy öjükdmekden başga zada ýaramady.

Mundan soň ol Müsüri halas eden eneligi Şadyýar hatynyň garşysyna duşmançylykly hereketleri edip başlady. Oňa kakasynyň gyrnagyndan başga zat däldigini, şonuň üçinem kakasynyň gönüden-göni mirasdüşeri hökmünde özüniň gyrnagy bolýandygyny aýtdy. Mertebesine dil ýetirlen Şadyýar hatyn muňa diýseň ynjadý we mamlýuk serkerdelerine hat ýazyp, özüni Turanşadan goramaklygy towakga etdi.

Turanşa Şadyýar hatyn Ierusalimde gezip ýörkä, yzyndan çapar ugradyp, merhum kakasynyň aýalyňa beren gymmatbahaly şaý-seplerini we eşiklerini gaýdyp bermegi talap etdi. Bu nämuwapyk hereket Şadyýary hasam beter ynjytdy. Ol sözi geçginli mamlýuk emirlerine öweý oglunyň üstünden arz etdi.

Mamlýuk emirleriniň iň täsirli ýolbaşçylaryndan Faryseddin Aktaý muny eşdip, Turanşanyň bellisini etmegi belli-külli niýetine düwdi. Faryseddin Aktaý ondan öňem Turanşanyň daşyndan dişini gyjap ýördi. Çünki Turanşa Hasankeýfdekä oňa Müsür emirligini wada beripdi. Emma ol Müsüre gelensoň beren wadasynda tapylmandy.

Turanşa üstünden edilen ýene bir şikaýat bolsa onuň şerap içmegi, içip serhoş bolansoňam töweregindäkilere, hususanam kakasynyň hyzmatyny edenlere her dürli hapa-paýyş sözleri aýtmagy, haýbat atmagy ýaly oňlanylmajak hereketleri edýänligidi. Mamlýuk emirleri ony bu bolgusyzlyklaryndan dändermäge çalyşsalar-da, Turanşa gepe-söze gulak salarly däldi. Hat-da ol serhoş wagty gylyjyny bulaýlap, mamlýuk emirleriň atlaryny tutup gygyryp "Ynha, görüň, bahry mamlýuk emirlerini eýderin, beýderin" diýip gygyrmakdanam gaýtmandy.

Mamlýuk emirleri Dimýat galasy haçparazlaryň elinden alnan wagtyndan başlap, Turanşanyň öwzaýynyň üýtgejegini aňypdylar. Bahry mamlýuklaryndan Beýbars Bundukdary (soňra soltan bolan) soltanyň garşysyna dildüwşik gurap ony öldürmegi makul bildi.

1250-nji ýylyň 2-nji maýynda Farispur söweşinde ýesir düşen haçparaz serkerdeler boýunça geçirilýän gepleşikleri gutarmanka Soltan Turanşa Nil derýasynyň kenarynda gurlan han çagyrynda uly zyýapat berdi. Bu zyýapatyň soňunda Beýbars we onuň ýanyndaky mamlýuk esgerlerinden düzülen topar Turanşanyň üstüne hüjüm etdiler. Soltan Turanşa agyr ýaralandy. Zarp bilen urlan gylyçlaryň biri onuň bir elini ikä bölüp taşlapdy. Soltan Turanşa ýaraly halda Nil derýasynyň boýundaky galalaryň birine özüni atdy we goranmaga başlady. Dildüwşikçi topar onuň söbügine mündi. Galanyň diňleri oda berildi. Soltan diňde tutaşan güýçli ýangyndan gaçyp gutulmak üçin aşak düşmäge mejbur boldy. Yzyndanam Nil derýasyna tarap gaçyp ugrady. Emma atylan naýzalaryň biri onuň gursagyna çümdi. Gursagy naýzaly soltan süýrenip diýen ýaly Nil derýasyna özüni atdy. Dildüwşüge gatnaşýanlar derýasynyň kenaryndaky gorag haýatlaryna çykyp ony oka tutdular. Turanşa diri galmak üçin olara ýalbarmaga durdy. Eger janyny bagyşlasalar soltanlykdan el çekjekdigini aýtdy. Beýbars derýanyň gyrasyndan ok atyp ony öldürmegiň kyn boljakdygyny bilip hut özi derýa girdi we Turanşany gylyçlap öldürdi.

Başga bir çeşme dildüwşügi gurnanyň Beýbars däl-de, Faryseddin Aktaýdygyny we soltany onuň öldürendigini ýazýar.

• **Müsürde soltanlygyň Şadyýaryň eline geçmegi**

Turanşanyň öldürilmeginden soň mamlýuk emirleri soltanyň otagynda (arapçasy "dihlis") ýygnandylar we Şadyýar hatyny täze soltan diýip yglan etdiler. Mamlýuk emiri Muizziddin Aýbek Türkmeni-de atabeg edip bellediler. Şadyýar hatyn şol wagt Kair galasyndaky soltanyň köşgündedi. Ol öz ýanyna ugradylan çaparlara bu jogapkärli wezipäni kabul etjekdigini mälim etdi. Döwlet ýolbaşçylarynyň ähli şahsy düzümi Şadyýar hatyna boýun sunýandyklaryny yglan etdiler. Şadyýar hatyn soltanlyk ünwany hökmünde "El-Malike Ismeteddin Umm-Halyl Şejer-üd-Dürr", "Maliket-el-Müslimin", "Walidat El-Melik El-Mansur Halyl Emir El-Möminin" ünwanlary berildi. Metjitlerde okalan juma hutbalarynda ady "Umm El-Melik Halyl" we "Sahibat

El-Melik Es-Salyh" (ýagny "Soltan Halylyň ejesi we Soltan Salyhyň aýaly") diýip tutuldy. Bu ünwanlar bilen pul zikgelendi. Soltanyň permanlaryna we resminamalara "Walidat Halyl" ady bilen gol çekdi. Şeýtmek bilen ol gönüden-göni özüniň däl-de merhum adamsynyň we heniz ýaşy kiçi oglunyň atlaryna goldanyp hökümdarlyk edýändigini görkezmek isläpdi.

• **Ýesir saklanýan Luis IX-niň fidýe alynyp boşadylmagy**

Täze soltanyň işe başlap, ilkinji eden işi haçparazlaryň serkerdesi bolan Fransiýanyň koroly Luis IX hakynda belli karara gelmek boldy. Luis IX Fariskur söweşinde ýesir düşüp Mansure galasynda saklanýardy. Korol dezinteriýa keseline ýolugypdy. Arap hekimleriniň biri onuň ugruna seredip saglygyny dikeldipdi. Haçparazlar häzirem Dimýat galasyny ellerinde saklaýardylar. Ýesir saklanýan korolyň azat edilmegi üçin 800.000 wizantiýa altyny (Bezant) ýa-da 500.000 fransuz altyny (livres tournois) fidýe tölenmegini we Dimýat galasynyň boşadylmagyny talap etdiler. Ýesir korol boýunça gepleşikleri Turanşanyň wezipeden boşadan emiri Husameddin alyp barýardy. Şertleri kabul eden Luis IX Dimýatdaky haçparazlara habar iberipdir. Şadyýar hatyn soltan yglan edilensoň, 800.000 wizantiýa altynyny Dimýatda jemlemegiň kyn düşjekdigi üçin talap üýtgedildi. Haçparazlaryň boýnuna bu fidýäni iki tapgyrda tölemeklik goýuldy. Birini tapgyrda tölenmeli pul tölenensoň korol azat edilmeli we ol Dimýata gidip, ol ýerdäki haçparaz goşuny alyp Palestina çekilmelidi. Şol ýerde-de fidýäniň galan bölegini tölemelidi.

Korolyň fidýesi buthana rysarlaryndan karz alyp tölendi. Dimýatdan tölegiň birinji bölegi gelen badyna korol we beýleki haçparaz ýesirler boşadyldy. Azat edilen ýesirler Dimýata gitdiler. 1250-nji ýylyň 8-nji maýynda Luis IX bilen bile musulmanlara ýesir düşen 12 müň haçparaz esger Dimýatdaky galan-gaçan haçparazlar bilen birigip galany boşatdylar we Palestinanyň Akka şäherine çekildiler.

• **Şadyýaryň hökümdarlygyna bildirilen nägilelik**

Şadyýaryň Müsürde häkimiýeti ele almagy we Müsürdäki eýýuby türkmenleriň döwlet dolandyryşyndan çetleşdirilmegi Müsürde o diýen bir nägilelik döretmändir. Emma haçparazlaryň serkerdesi bolan fransuz koroly Luis IX-niň goýberilmegine welin garşy çykanlar köp bolupdyr. Şadyýar hatynyň soltanlyk tagtyna oturdylmagyna Siriýadaky eýýubylar we Bagdatdaky abbasy halyfy doly garşy çykýandyklaryny mälim etdiler.

Soltan Turanşanyň janyna kast edilip öldürilendigi we onuň ýerine Şadyýar hatynyň Müsür hökümdart diýip yglan edilendigi baradaky habar Siriýa çalt ýaýrady. Siriýadaky emirlerden Şadyýara boýun sunmaklyk talap edildi. Siriýadaky emirler boýun sunmakdan ýüz dönderdiler. Soltanyň kömekçisi bolan Krak galasynyň emiri bolsa Kairdäki Şadyýar garşy aýaga galýandygyny yglan etdi. Siriýaly emirler Siriýanyň soltanlygyny eýýuby hanedanlygyndan bolan Halap emiri Nasyr Ýusuba berdiler. Muňa jogap hökmünde Müsüri dolandyryjylar Müsürde eýýublara ygrarly bolup galýandygyny mälim eden ähli emirleri tussag astyna aldylar.

Şol bir wagtyň özünde Bagdatda oturan abbasy halyfy Mutasym aýal maşgalanyň musulman ýurda hökümdarlyk etmeginiň ylalaşyp bolmajak ýagdaýdygyny aýtdy. Halyf Mutasymyň Kaire ýollan hatynda şeýle diýilýärdi:

"Eger sizde hökümdar bolmaga erkek galmadyk bolsa, onda biz bärden erkek ugratmaga taýýar"

Abbasy halyfynyň Şadyýar hatyny Müsüriň hökümdary hökmünde ykrar etmezligi oňa goldaw beren bahry mamlýuklaryna ýokuş degdi. Müsüriň dowam edýän döwlet ýörelgesine laýyklykda hökümdaryň kanuny taýdan ykrar edilmegi üçin Bagdatdaky abbasy halyfynyň razylygy gerekdi. Müsür soltanlary dini ünwanlary göterenokdy, şol sanda dini taýdanam abbaylara garaşly dälidi. Muňa garamazdan täze soltanyň abbasy halyfy tarapyndan makullanmagy hökmany şert hasaplanýardy.

Müsürde agalyk sürýän mamlýuk emirleri halyfy razy etmek üçin başga çärä ýüz urdular. Şadyýar hatyn soltanlykdan el çekýändigini mälim etdi. Bahry mamlýuklarynyň iň abraýly serkerdeleriniň biri we döwletiň atabegi Emir Aýbek Türkmen Şadyýar bilen nikalaşdy. Soltanlyk tagtyna Aýbek Türkmen

oturdu. Şeýlelikde, Şadyýar hatynyň altmyş güne çeken soltanlygy resmi ýagdaýda soňlandy. Şol sanda Müsürde eýýubylar hanedanlygynyň höküm sürmegi-de doly tamamlandy. Täze Mamlýuk türkmen döwletiniň binýady tutuldy. Ýöne Soltan Aýbegiň aýaly bolandygy sebäpli Şadyýaryň adamsyna sözi geçýärdi. Bu bolsa onuň Müsürde ýene-de häkimiýetde esasy rol oýnamaga dowam edendigini görkezýär.

• Şadyýar hatynyň Soltan Aýbek bilen bilelikdäki döwlet dolandyryşy we ölümi

Emir Aýbek Müsüriň hökümdary bolanda "Melik Muiziddin Aýbek" tagt adyny aldy. Soltan Aýbek eýýuby soltany Salyh Eýýubyň guludy. Munuň üçin "salyhyýa mamlýuklary" adyny alan beýleki dört emir (Faryseddin Aktaý, Beýbars Bundukdary, Seýfeddin Guduz, Bilban el-Rasidi) bilen bile Müsürde agalyk sürmäge başlady.

Soltan Aýbek abbasy halyfyny razy etmek üçin özüni halyfyň Müsürdäki wekili diýip yglan etdi. Siriýaly eýýubylary razy etmek we häkimiýetiň kanunylygyny görkezmek üçin bolsa, eýýubylar hanedanlygyndan bolan Soltan Kämil ibn Adylyň agtygy alty ýaşly Eşrep Musany gözlük üçin Müsürdäki eýýubylaryň soltany diýip yglan etdi.

Syýasy atmosferany kadalaşdyrmak üçin Müsüriň soltany diýip yglan edilen Aýbek Türkmen syýasy atmosferany kadalaşdyrmak üçin wagtlaýyn (bir hepdelik) soltanlykdan el çekdi. Şeýle-de bolsa Aýbek soňra "şärikdeş hökümdar" hökmünde Eşrep Musanyň dört ýyllyk "hökümdarlyk" döwründe Müsüri özi dolandyrdy.

Siriýaly eýýubylar muňa-da nägilelik bildirdiler. Siriýaly eýýubylaryň soltany Nasyr Ýusubyň ýolbaşçylygyndaky goşun we beýleki eýýubylaryň hökümet ýolbaşçylarynyň birigen güýji Müsüre ýöriş etdiler. Mamlýuk türkmen emirleriniň ýolbaşçylygyndaky müsürliler bilen Kairiň eteginde Salyhyýa söweşi diýen gandöküşikli söweş bolup geçdi.

Müsür mamlýuklary söweşden ýeňiji bolup çykdy. Siriýaly eýýubylaryň goşuny yza serpikdirildi. Yzysüre bolup geçen Kora söweşinde mamlýuklar siriýaly eýýubylary doly çym-pytrak edip,

Müsürden kowup çykardy. Soňky ýyllarda mamlýuklar döwletiň çäklerini giňeldip, Palestinanyň we Siriýanyň günorta sebitlerini eýelediler. Siriýaly eýýubylar mamlýuklaryň Siriýany doly basyp almasyndan gorkup başladylar.

Dogan dogany gyryp ýörkä, Bagdatdaky abbasy halyfyny şol wagt demirgazykdan we demirgazyk-günbatardan abanýan mongol howpy ünjä goýýardy. Şonuň üçin ol Müsürdäki mamlýuklar bilen siriýaly eýýubylaryň arasynda ýaraşyk baglaşmak üçin araçy bolup çykyş etdi.

Baglaşylan ýaraşyk şertnamasyna laýyklykda Müsüriň täze Mamlýuk döwleti öňki Müsür Eýýuby döwletiniň çäklerinden has giň territoriýany öz golastyna aldy.

1254-nji ýylda Aýbegiň Müsürdäki agalygyna garşy öz içinden howp abanyp başlady. Bahry mamlýuklarynyň ýolbaşçysy Emir Faryseddin Aktaý we oňa garaşly emirler (Beýbars Bundukdary, Kalawun el-Alfy we başgalar) "döwlet içinde döwlet" emele getirip, Soltan Aýbegiň hökümdarlygyna howp abandyrýardylar. Müsüriň iň soňky eýýuby soltany Salyh Eýýubyň gullary bolandygy üçin "Salyhyýe mamlýuklary" at berilen bu toparyň ýolbaşçysy Faryseddin Aktaýdy. Emir Faryseddin Aktaý eýýubylaryň Hama emiri Mansuryň gyz doganyna öýlenensoň Kair galasynda ýaşamak üçin Aýbekden idin sorapdyr. Soltan Aýbek Emir Aktaýyň eýýuby melikesine öýlenmek bilen özüni kanuny taýdan eýýuby soltany hökmünde yglan etmeginden gorkdy. Aýbek, Seýfeddin Guduz we beýleki mamlýuklar dildüwşük gurnap Faryseddin Aktaýy soltanyň köşgünde öldürdiler. Emir Faryseddiniň ýakyn dostlary Emir Beýbars Bundukdary, Emir Kalasun el-Alfy we olaryň tabynlygyndaky mamlýuklar Karaga, soňam Siriýa gaçdylar. Soltan Nasyr Ýusup olary yzyna – Müsüre ugratmady.

1255-nji ýylda Siriýanyň soltany Nasyr Ýusup gaýtadan Müsüriň serhedine goşun ugratdy, olaryň arasynda Müsürden gaçan "salyhyýa mamlýuklary-da" bardy. Bu gezegem ýow üstünlik bilen gaýtaryldy. Aýbek Türkmen siriýalylary ýene derbi-dagyn etdi. Aýbek Türkmen siriýaly eýýubylara garşy urşup ýören wagty döwlet dolandyryşy ýene Şadyýar hatynyň elinde galdy. Ýöne Şadyýaryňam adamsy Aýbek bilen arasy bozulyp ugrapdy. Çünki

Şadyýar hatynyň döwlet dolandyryşynda kabul eden kararlaryny we eden işlerini adamsyndan gizländigi aýdylýar. Soltan Aýbegiň Şadyýardan öňem Ümmi Aly atly aýaly bardy. Onuň Ümmi Alydan Mansur Aly atly ogly dünýä indi. Şadyýar hatyn gabanjaňlygyna bäs gelip bilmän, bu adamsyny bu aýalynyň talagyny bermäge mejbur edipdi.

1257-nji ýylda Soltan Aýbek Siriýa gaçan mamlýuklara garşy güýç birikdirmek üçin eýýubylaryň Mosuldaky emiri Bedreddin Lulunyň gyzy bilen nikalaşmagy müwessa bildi. Taryhçy El Makriziniň berýan habarynda, Bedreddin Lulunyň Soltan Aýbege Şadyýar hatynyň Şamdaky eýýuby soltany Nasyr Ýusup bilen gizlin hat alyşýandygyny we oňa sowgat-peşgeş iberip, Aýbegi öldürtmekçi bolýandygyny, soňam Nasyr Ýusup bilen nikalaşyp, ony Müsüriň soltany etjek bolýandygyny habar berýär. El Makriziniň pikirine görä, ýagdaýdan habardar bolan Aýbek Şadyýary öldürtmegi makuk bilýär. Şeýle-de El Makrizi Şadyýar hatynyň adamsy Aýbegiň özüni öldürtjegini duýup öňürtiländigini ýazýar. Ol agşam hammama girende hyzmatkärlerine Aýbegi öldürme emrini berýär. Soltan Aýbek hyzmatkärleriň tüýsüniň bozuklygyny görüp, eýgiligiň ýokdugyny aňýar we aýaly Şadyýary kömege çagyryýar. Şadyýar hatyn adamsyna dözmän ony ölümden alyp galmaga-da synanyşýar, emma şol wagt Muhsin el-Jorgi atly hyzmatkär "Eger ony diri galdyrsaň seni-de, bizi-de öldürer" diýip gygyrmasyndan soň adamsynyň öldürilmegine göz ýumýar.

Ertesi Şadyýar Müsüri ýedi ýyllap dolandyran Aýbek Türkmeniň garaşylmadyk ýagdaýda hammamda aradan çykandygyny halka mälim edýär. Emma Soltan Aýbegiň emirleriniň ýolbaşçysy Emir Seýfeddin Guduz we merhum soltan Muizziddin Aýbegiň adyny göterýän "Muizziýe mamlýuklary" muňa ynanmaýar. El Makrizi Şadyýaryň merhum adamsynyň ýüzüklü barmagyny kesip Izzeddin Aýbek el-Halaba ugradandygyny we oňa Müsüriň soltany bolmagy tekliplendigini ýazýar. Emma Izzeddin Aýbek el-Halaby muňa razy bolmandyr. Ibni Taghri bolsa kesilen ýüzüklü barmagyň ilki Izzeddin Aýbek el-Halaba, soňra Emir Jemaleddon ibni Aýdgudä iberilendigini, ýöne olaryň ikisiniňem Müsüriň soltany bolmakdan ýüz dönderendiklerini ýazýar.

Muizziýe mamlýuklarynyň topary Şadyýar hatyny we onuň hyzmatkärlerini tussag astyna alýarlar. Hyzmatkärler gynamalara tutulansoň eden etmişlerini boýun alýarlar. Şadyýar hatyn muizziýe mamlýuklary tarapyndan öldürilmek islenýär. Munuň tersine salyhyýa mamlýuklary ony goramaga çalyşýar. Şadyýar hatyn Kair galasynda Kämil ibn Adyl döwründe gurlan Gyzył diňde tussag astynda saklanýar.

Muizziýe mamlýuklary toparynyň, hususan-da Emir Seýfeddin Guduzyň sözi bilen Soltan Aýbegiň birinji aýalyndan bolan ogly Mansur Aly on üç ýaşynda Mamlýuk türkmen döwletiniň soltanlyk tagtyna çykarylýar.

Ýaş soltan Mansur Aly ejesi Ümmi Ala onuň talagynyň berilmegine we kakasynyň ölümine sebäp bolan aýaldan ar almak üçin Şadyýar hatyny masgaralap öldürmäge idin berendigi aýdylýar. Ümmi Aly hyzmatkär gullary bilen bile Şadyýar hatyny Gyzył diňden çykaryp onuň eşiklerini sypyrýarlar we öňki melikäni ýalaňaç ýagdaýda urup-ýenjip, gamçylap öldürýärler. Ertesi gün Şadyýar hatynyň urlup öldürilen ýalaňaç jesedi Kair galasynyň golaýyndaky hendekden tapylýar. Soltan Aýbegiň ölmüne sebäp bolan Muhsin el-Jorgi we kyrk hyzmatkär hem ölüme höküm edilýär.

Şadyýar hatyn Kairiň Ibni Tulun metjidiniň golaýyndaky türbede jaýlanypdyr. Bu türbäniň arhitektura gurlusy yslam arhitekturasynyň iň gowy nusgalarynyň biri hasaplanýar. Türbäniň içindäki mährap Konstantinoldan ýörite getirilip, mozaika ussalary tarapyndan sünnälenip ýasalan "ömür agajy" mozaikasyny şekillendirýär.

Türbäniň içindäki agaç sütünleriň ýüzüne ýazylan kufy ýazgylar hem käbir ýerleri zaýalanandygyna garamazdan hatdatlyk sungatynyň iň ajaýyp nusgalarynyň biri bolup durýar.

• **Şadyýar hatyn Müsür folklorynda**

Şadyýar hatyn Müsüriň uzak ýyllaryň dowamynda ýazylan folklor eseri "Sytrat El-Zagir Baýbars ("Beýbarsyň ömür beýany)" atly dessanyň baş gahrymanlarynyň biridi. Bu dessan göwrümi taýdan uly bolup, müňlerçe sahypa ýetýär. 1923-nji ýylda Kairde neşir

edilen bir redaksiýasynda dessanyň sahypasy 15 müň sahypa ýetipdi. Bu eser Mamlýuklar döwründe ýazylyp başlanypdyr, Müsüriň Osmanly türkmen döwletiniň düzüminde bolan ýyllary hem dessanyň ýazylmagy dowam edipdir, iň soňky görnüşini bolsa biziň döwrümize golaý döwürde alypdyr. Dessan käte realistik, käte hyýaly epizodlarda beýan edilmek bilen birlikde, müsürlileriň Beýbarsdyr Şadyýar hatyna bolan asyrlara çeken içgin gyzyklanmasyny şaýatlyk edýär.

Dessanyň hyýaly epizodlarynda Şadyýar hatyn (Şejer-ud-Dürr) halyf Muktediriň "Patma Sarajat-El-Dürr" atly gyzy diýip görkezilýär.* Halyf Muktediriň döwründe halyfyň mülklerine mongollar çozupdyr. Sarajat-El-Dürr ("Dürleriň daragty") ady oňa kakasynyň dürlər bilen bezelen eşikleri geýdirendigi sebäpli döräpdir. Sarajat-El-Dürr Müsüriň melikesi bolmagy arzuw edendigi sebäpli kakasy ony Salyh Eýýuba durmuşa çykarypdyr. Salyh Eýýup hem häkimiýeti öz elinde saklap galmak üçin halyfyň gyzyna (ýa-da gyzlygyna) öýlenipdir. Çagaka Müsüre gul edilip getirilen Beýbarsy Sarajat-El-Dürr diýsem gowy görüp, ony öz çagasy kimin ulaldypdyr. Aýbak el-Türkmeni erbet niýetli adam we ol Müsüriň agalygyny Sarajat-El-Dürdir Salyh Eýýubyň elinden almak üçin gelipdir. Sarajat-El-Dür Aýbaky gylyçlap öldürýär, emma onuň ogly tarapyndan kowalanýar we ondan gutuljak bolup galanyň diwaryndan gaçyp ölýär.

* *Dessanyň käbir wersiýalarynda Sarajat-El-Dürr halyf Muktediriň kakasy Kamil Billahyň gyrnagyndan bolan gyzydyr we Muktedir ony özüne gyzlyk edinýär.*

Esas: wikipediýa Zenan şahsyýetler